

पारंपारिक भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये महिलांचा दर्जा व भूमिका

मिलिंदकुमार खेळकर

सहाय्यक प्राध्यापक

डॉ. आंबेडकर कॉलेज, दीक्षाभूमी, नागपूर

9763721586

milindkhelkar1234@gmail.com

सारांश (Abstract)

पारंपारिक भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये वैदिक अभ्यास, आयुर्वेद, शास्त्रीय कला, गणित, स्त्री-पुरुष दर्जा, समाजसुधारक आणि अध्यात्मिक पद्धती इत्यादी विविध विषयांचा समावेश आहे. त्यामुळे पारंपारिक भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये स्त्रियांची भूमिका कशी राहिली याचाही विचार होणे आवश्यक ठरते. पारंपारिक भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये स्त्रियांची भूमिका महत्त्वपूर्ण राहिली आहे. तरीही या भूमिकेचा ऐतिहासिक परामर्श योग्य प्रकारे घेण्यात आला नाही किंवा या भूमिकेला म्हणावे तसे महत्त्व देण्यात आले नाही. प्राचीन भारतीय ग्रंथ, तत्त्वज्ञान आणि प्रथा हे शिक्षण, वैद्यक, कला आणि अध्यात्म यासारख्या विविध क्षेत्रात स्त्रियांचे महत्त्वपूर्ण योगदान प्रतिबिंबित करतात. या पेपरमध्ये त्यांचे योगदान, त्यांच्या सहभागावर परिणाम करणारे सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ आणि कालांतराने हळुहळू त्यांना सामोरे जाव्या लागलेल्या उपेक्षिततेचा शोध घेण्यात आला आहे. ही भूमिका समजून घेतल्याने केवळ महिलांच्या बौद्धिक आणि अध्यात्मिक वारशावर प्रकाश पडत नाही तर समकालीन ज्ञान प्रणालीमध्ये लैंगिक समानता वाढवण्यासाठी अंतर्दृष्टी देखील मिळते.

हा शोधनिबंध भारतीय मुख्य ज्ञान प्रणालीमधील स्त्रियांचा सहभाग आणि त्यांच्या दर्जा व भूमिकांना सुलभ करणाऱ्या किंवा अडथळे आणणाऱ्या घटकांचे परीक्षण करतो.

महत्वाचे शब्द (Keywords)

पारंपारिक ज्ञान प्रणाली, वेद, वैदिक काळ, अध्यात्म, मौर्य काळ, गुप्त काळ ' स्त्रियांचा सहभाग, पितृसत्ताक पद्धती, मातृसत्ताक पद्धती, मौखिक इतिहास, गार्गी आणि मैत्रेयी, स्वातंत्र्य, महिलांची भूमिका.

विषय परिचय (Introduction)

प्राचीन भारतात, विशेषतः आर्यपूर्व काळात (सिंधू संस्कृती) मातृसत्ताक व्यवस्थेचे काही पुरावे मिळतात. या काळात स्त्रिया धार्मिक आणि सामाजिक जीवनात अतिशय महत्वाच्या होत्या. मात्र वैदिक आणि त्यानंतरच्या काळात पितृसत्ताक पद्धती अधिक प्रभावी झाली. पितृसत्ताक पद्धतीत पुरुष कुटुंबप्रमुख व सत्ताधारी झाले व स्त्रियांना दुय्यम दर्जा प्राप्त झाला.

तरीही भारतातील गारो, खासी, नायर यासारख्या काही आदिवासी समुदायांमध्ये आजही मातृवंशीय आणि मातृसत्ताक पद्धतीचे अवशेष आढळतात, या व्यवस्थेत महिलांचा दर्जा उच्च असतो जिथे वारसा हक्क आईकडून मुलीकडे जातो.

ऐतिहासिकदृष्ट्या, स्त्रियांना वैचारिक आणि सांस्कृतिक स्वातंत्र्य होते. स्त्रिया केवळ समाजजीवनात सहभागी नव्हत्या तर, बऱ्याच बाबतीत त्या स्वतंत्र व कर्तृत्ववाणही होत्या. तथापि, त्यांचे योगदान कालांतराने उदयास आलेल्या पितृसत्ताक निकषांनी झाकोळले गेले.

वैदिक युगात गार्गी आणि मैत्रेयी यांसारख्या स्त्रिया प्रमुख तत्त्वज्ञ व वादविवादात निपुण होत्या. बृहदारण्यक उपनिषदात उल्लेखिल्यानुसार गार्गी ही याज्ञवल्क्य बरोबर गहन आधिभौतिक वादविवादात गुंतलेली, अस्तित्व आणि ज्ञान या मूलभूत संकल्पनांना आव्हान देणारी अशी महिला होती. लोपामुद्रा, विश्वावारा, घोषा, अपाला, सिकता आणि निवावरी यांसारख्या स्त्रियांनी ऋग्वेदासाठी लिखाण केले. या रचना धर्मशास्त्र, विश्वविज्ञान आणि मानवी नातेसंबंधांबद्दलचे त्यांचे सखोल आकलन प्रतिबिंबित करतात. महिला आयुर्वेदाच्या जतन आणि अभ्यासासाठी मोलाचे कार्य करीत होत्या. विशेषतः मिडवाइफरी, बालरोग सुश्रुषा आणि हर्बल औषध तयार करणे यासारख्या क्षेत्रांमध्ये त्या पारंगत होत्या. पिढ्यान्पिढ्या पारंपारिक ज्ञानाचा वापर करून त्यांनी ग्रामीण भारतात स्थानिक उपचार करणारे परिचर किंवा वैद्य म्हणून काम केले. काही आयुर्वेदिक ग्रंथ हे औषधी फॉर्म्युलेशन तयार करण्यात आणि आजारांवर उपचार करण्याच्या त्यांच्या कौशल्यावर प्रकाश टाकतात. स्त्रिया भरतनाट्यम, ओडिसी आणि कर्नाटकी संगीत या शास्त्रीय कला प्रकारांच्या संरक्षक होत्या. देवदासींनी (मंदिरातील नर्तकी) केवळ नृत्य आणि गायनाचे प्रदर्शनच केले नाही तर मौखिक परंपरेद्वारे या कलाप्रकारांचे जतन करण्यातही महत्वाची भूमिका बजावली. मीराबाई आणि अक्का महादेवी यांसारख्या मध्ययुगीन कवींनी भक्ती, अध्यात्म आणि सामाजिक न्याय या विषयांचा शोध घेण्यासाठी त्यांच्या साहित्यिक कौशल्यांचा वापर करून भक्ती आणि गूढ परंपरांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. भारतातील महिला गणितज्ञांचे ऐतिहासिक पुरावे

विरळ असले तरी, प्राचीन काळातील महिला गणिततज्ञांमध्ये लीलावती (12 वे शतक) ही थोर गणिततज्ञ भाष्काराचार्य यांची कन्या

ज्यांनी गणिताच्या शिक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण ग्रंथ 'लीलावती' लिहिला, ज्यात अंकगणित, भूमिती आणि बीजगणितातील समस्या होत्या. त्याचप्रमाणे खना(खोना) ही एक प्राचीन गणिततज्ञ आणि खगोलशास्त्रज्ञ महिला होती जी तिच्या ज्योतिषीय आणि गणितीय भविष्यवाण्यांसाठी ओळखली जाते. आधुनिक काळात शकुंतला देवी, मंगला नारळीकर, रामन परिमला, नीना गुप्ता, सुजाता रामादोराई, भाभा श्रीनिवासन या स्त्रियांनी गणित विषयात मोलाचे योगदान दिले.

भारतातील मौखिक परंपरा आणि काही ज्ञात ग्रंथ असे सूचित करतात की स्त्रियांना प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळात, विशेषतः विद्वान कुटुंबांमध्ये विविध विषयांमध्ये प्रशिक्षित केले गेले होते. विद्वान घरातील स्त्रिया, विशेषतः दक्षिण भारतात, पुढील पिढीला संस्कृत, शास्त्र आणि गणित शिकवण्यासाठी ओळखल्या जात होत्या. सुरुवातीच्या वैदिक कालखंडात, स्त्रियांना तुलनेने उच्च दर्जा लाभला, ज्यामध्ये शिक्षण आणि बौद्धिक साधने उपलब्ध होती. कालांतराने, पितृसत्ताक नियम आणि सामाजिक-राजकीय बदलांमुळे महिला ज्ञान प्रणालींमध्ये दुर्लक्षित झाल्या. बालविवाह आणि पर्दा यांसारख्या प्रथांमुळे त्यांचा शिक्षण आणि सार्वजनिक बौद्धिक भूमिकेतील प्रवेश कमी झाला. पुरातत्वीय पुरावे, मौखिक इतिहास आणि मजकूर विश्लेषणाद्वारे पारंपारिक भारतीय ज्ञान प्रणालींमध्ये महिलांचे योगदान ओळखणे आणि त्यांचे दस्तऐवजीकरण करणे आवश्यक आहे.

राजकारणातील प्राचीन महिला (Ancient Women in Politics)

राजकारणात महिलांना अनेकदा महत्त्वाच्या भूमिका मिळाल्या. मेगास्थेनिस यांनी प्रशासन चालवणाऱ्या पांड्या महिलांचा उल्लेख केला. सातवाहन राणी, "नयनिका तिच्या अल्पवयीन मुलाच्या वतीने राज्य करत होती. चंद्रगुप्त दुसराची मुलगी प्रभावतीही अल्पवयीन वाकाटक राजपुत्राच्या वतीने राज्य करत होती. गुप्त काळानंतर थोड्या वेळाने, काश्मीर, ओडिशा आणि आंध्रमध्ये राण्या राज्य करत होत्या. राजकुमारी विजयभट्टरिका चालुक्य राजा; विक्रमादित्य पहिला यांच्या अंतर्गत प्रांतीय शासक म्हणून काम करत होती. कन्नड प्रदेशात महिला प्रांतीय आणि ग्राम प्रशासक होत्या. कुलीन वर्गातील महिलांना शिक्षण आणि इतर विशेषाधिकार मिळत होते परंतु सामान्य महिला अजूनही अपमान, वंचितता आणि अडथळे सहन करत होती.

आधुनिक शैक्षणिक चौकटीत पारंपारिक ज्ञान प्रणालींच्या अभ्यासाला प्रोत्साहन दिल्याने स्त्रियांना त्यांच्या बौद्धिक अभ्यासासाठी प्रेरणा मिळू शकते.

साहित्याची समीक्षा: (Review of Literature)

पारंपारिक भारतीय ज्ञान प्रणालींमध्ये महिलांच्या भूमिकांचे ऐतिहासिक, तात्विक आणि सामाजिक-सांस्कृतिक परिमाण विविध अभ्यासांमध्ये शोधले गेले आहेत. डॉ. सरोजिनी बाबर (1968) स्त्री शिक्षणाची वाटचाल या ग्रंथात म्हणतात की वेदाच्या पाचव्या मंडलातील विश्ववाराची रचना आणि दहाव्या मंडलातील घोषाची रचना विशेष उल्लेखनीय ठरते, इथे भावनोक्ततेबरोबर रचना चातुर्य, लेखनातील लालित्य, रचनेतील माधुर्य हे काव्यगुण उल्लेखनीय आहेत. रामानुजन (1994) 'स्पीकिंग ऑफ शिव' मध्ये अक्का महादेवी सारख्या महिला गूढवाद्यांच्या काव्यात्मक कार्यांचा शोध घेतात, त्यांच्या आध्यात्मिक विद्रोह आणि स्त्रीवादी अंतर्भावांवर प्रकाश टाकतात. डोनिगर (2005) 'ऋग्वेदा: एक काव्यसंग्रह' यामध्ये लोपामुद्रा आणि अपला सारख्या वैदिक स्तोत्रांच्या स्त्री संगीतकारांचा शोध घेतात, त्यांची धर्मशास्त्रीय खोली स्पष्ट करतात. तथापि, डोनिगर नमूद करतात की नंतरच्या काळात पितृसत्ताक संरचनांच्या वाढीसह अशा योगदानाची मान्यता कमी झाली. नांबियार (२००९) यांनी 'आयुर्वेद फॉर वुमेन : अ मॉडर्न गाईड टू..' या पुस्तकात मांडले की स्त्रियांनी ऐतिहासिकदृष्ट्या आरोग्यसेवेबाबतच्या ज्ञानाच्या संरक्षक म्हणून, विशेषतः माता आणि बाल आरोग्यामध्ये महत्त्वपूर्ण काम केले. त्यांनी मौखिक परंपरांचे दस्तऐवजीकरण केले आणि वैद्यकीय पद्धतींचे जतन आणि प्रसार करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. मुखर्जी (2016) यांनी 'शास्त्रीय आयुर्वेदिक ग्रंथांमध्ये' स्त्रियांचे व्यावहारिक योगदान असूनही ऐतिहासिक साहित्यात त्यांच्या असलेल्या मर्यादित उल्लेखावर टीका केली आहे. याचा दोष ते पितृसत्ताक पद्धतीला देतात. नारायण (1998) 'भारतीय ज्ञान परंपरेतील स्त्री' या पुस्तकात दक्षिण भारतातील देवदासी प्रणालीमध्ये मंदिर कलांचे कलाकार आणि संरक्षक म्हणून स्त्रियांच्या दुहेरी भूमिकेचे परीक्षण करतात. त्यांच्या योगदानाने शास्त्रीय नृत्य प्रकारांचे जतन केले गेले. नारायण हे देशातील सामाजिक-राजकीय घटकांवर टीका करतांना म्हणतात की देवदासी यांच्या भूमिकांना या व्यवस्थेने कलंकित केले. त्याचप्रमाणे, थारू आणि ललिता (1991) 'वूमन रायटिंग इन इंडियामध्ये' मीराबाई आणि इतर महिला कवयित्रींच्या भक्ती आणि साहित्यिक योगदानाचे दस्तऐवजीकरण करतात, त्यांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभावावर भर देतात. कपूर (1993) 'द सोशल हिस्ट्री ऑफ वुमेन इन इंडिया' मध्ये बालविवाहाचा उदय, बौद्धिक क्षेत्रात महिलांच्या सहभागात आलेली

घट तसेच सामाजिक-राजकीय काळातील कायदे व वस्तुस्थिती यांचा शोध घेतात.. चक्रवर्ती (1998) 'लाइफ अँड टाइम्स ऑफ विमेन इन एनशियंट इंडिया' सारख्या स्त्रीवादी इतिहासकारांचा असा युक्तिवाद आहे की इतिहासाच्या पितृसत्ताक पुनर्रचनेत स्त्रियांचे बौद्धिक योगदान जाणूनबुजून पुसले गेले किंवा दुर्लक्षित केले गेले. बॅनर्जी (2010) ज्ञान प्रणालींमध्ये स्त्रियांच्या भूमिकेची पुनर्रचना करण्यासाठी मौखिक इतिहासाच्या महत्त्वावर भर देतात, विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी परंपरांमध्ये जेथे लेखी दस्तऐवजीकरण दुर्मिळ आहे. आल्तेकर (1938) 'हिंदू संस्कृतीतील महिलांचे स्थान' या ग्रंथात या विषयावर भर देतात की वैदिक काळात महिलांना शैक्षणिक आणि बौद्धिक स्वातंत्र्य लाभले होते, यासाठी त्यांनी गार्गी आणि मैत्रेयी सारख्या व्यक्तिमत्त्वांचा हवाला दिला . त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की आधिभौतिक वादविवादांमध्ये त्यांचा असलेला सहभाग सुरुवातीच्या वैदिक समाजातील लैंगिक समानता दर्शवते. शर्मा (2002) भारतीय धर्मातील महिलांमध्ये बृहदारण्यक उपनिषदाचे विश्लेषण करतात, जिथे गार्गीची तात्विक प्रतिबद्धता याज्ञवल्क्यला आव्हान देते, स्त्रियांच्या अध्यात्मिक आणि अध्यात्मिकतेवर जोर देते. डॉ. ज्योती लांजेवार (2004) 'भारतीय समाज आणि स्त्री' यात म्हणतात की बुद्ध काळात स्त्री पुरुष भेद न पाळता स्त्रियांना एक मनुष्यप्राणी समजण्यात येत होते .त्यांना मुक्त वातावरण आणि धर्मविषयक सम्यक दृष्टी प्राप्त होती.त्यांना भिक्षुणी बनण्याचे स्वातंत्र्य होते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objectives of Study)

1. पारंपारिक भारतीय ज्ञान प्रणालींमध्ये महिलांचे योगदान तपासणे.
2. वैदिक कालखंडापासून मध्ययुगीन व वसाहतवादी काळापर्यंत विविध ऐतिहासिक कालखंडातील महिलांच्या भूमिकेतील बदलांचे परीक्षण करणे.

अभ्यास पद्धती (Methodology)

पारंपारिक भारतीय ज्ञान प्रणालींमध्ये महिलांच्या भूमिकेचा सर्वसमावेशक अभ्यास करण्यासाठी, बहु-विध्याशाखीय आणि मिश्र पद्धतीचा अवलंब केला जाईल. दुय्यम स्त्रोत जसे की भारतीय ज्ञान प्रणालीतील स्त्रियांशी संबंधित विद्यमान संशोधन, पुस्तके आणि जर्नल लेखांचा अभ्यास केला जाईल

उद्दिष्टांवर चर्चा (Discussion on Objectives)

उद्दिष्ट 1:- पारंपारिक भारतीय ज्ञान प्रणालींमध्ये महिलांचे योगदान तपासणे.

भारतात, अध्यात्मिक क्रियाकलाप, साहित्य, वैद्यक, शिक्षण आणि कला यासह विविध क्षेत्रात पारंपारिक ज्ञान प्रणालींमध्ये महिलांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. भारताच्या बौद्धिक आणि सांस्कृतिक वारशाच्या विकासात स्त्रियांनी केलेले महत्त्वपूर्ण योगदान ऐतिहासिक लेखाजोखा आणि मौखिक परंपरांमध्ये दस्तऐवजीकरण केलेले आहे. उपनिषदांमध्ये, गार्गी आणि मैत्रेयी सारख्या महिला शिक्षणतज्ञांची त्यांच्या तात्विक आणि बौद्धिक चर्चासाठी प्रशंसा केली जाते. प्राचीन विद्वान मंडळांमध्ये स्त्रियांचा कसा समावेश होता याचे एक उदाहरण म्हणजे राजा जनकाच्या दरबारातील चर्चांमध्ये गार्गीचा सहभाग. साहित्य आणि कलेमध्ये अंडाल आणि अक्का महादेवी यांसारख्या महिला कवयित्रींनी आध्यात्मिक आणि भक्ती साहित्यात भरीव योगदान दिले आहे त्यांनी धार्मिक भक्ती आणि तात्विक विचार मांडण्यात महिलांच्या बुद्धीची आणि भावनांची खोली प्रदर्शित केली आहे. ग्रामीण आणि स्वदेशी समुदायांमध्ये उपचार पद्धती विकसित करण्यासोबतच औषध आणि आयुर्वेदात स्त्रियांचे महत्वाचे योगदान राहिले आहे.

संस्कृतीचे प्रसारण आणि संरक्षण

पारंपारिक ज्ञानाचा प्रसार आणि जतन करण्यामध्ये स्त्रिया महत्वाचा वाटा होता. सांस्कृतिक प्रसार हा लोकगीते, कथा आणि धार्मिक विधी अशा मौखिक परंपरांद्वारे होतो जे स्त्रियांद्वारे वारंवार कथन केले जाते. पौराणिक कथा, लोककथा, प्रादेशिक भाषा या सर्व गोष्टी महिलांमुळे मोठ्या प्रमाणात जतन केल्या गेल्या आहेत. हस्तकला आणि वस्त्र कला: महिलांचे विणकाम, शिलाई आणि रंगकाम यातील प्रवीणता हे त्यांच्या पारंपारिक हस्तकलेच्या कौशल्याचे प्रतिबिंब आहे

देवदासी प्रथा वाईट मानली गेली असली तरी महाराष्ट्र व दक्षिण भारतातील या प्रथेद्वारे , मंदिरातील नृत्य आणि संगीताचे रक्षण या देवदासी महिलांच्या द्वारे केले गेले. ईशान्य भारतातील आदिवासी गटांमध्ये पारंपारिक उपचार, विणकाम आणि शेतीमध्ये स्त्रियांनी बजावलेल्या महत्त्वपूर्ण भूमिकांद्वारे अधिक समतावादी सामाजिक रचना प्रदर्शित केली गेली. ग्रामीण उत्तर भारतात, मधुबनी चित्रकला आणि मौखिक महाकाव्ये यांसारख्या सर्जनशील अभिव्यक्तीला सामाजिक समीक्षेची जोडणाऱ्या प्रथा राखण्यात महिलांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

उद्दिष्ट २: वैदिक कालखंडापासून मध्ययुगीन व वसाहतवादी काळापर्यंत विविध ऐतिहासिक कालखंडातील स्त्रियांच्या भूमिकेतील बदलांचे परीक्षण करणे.

वैदिक काळ आणि स्त्रीजीवन (Women Life in Vedik Period)

1. स्त्री स्तवन : वेदकालीन स्त्री जीवन अतिशय मनाचे व उच्च दर्जाचे होते. वैदिक आर्यांनी देवताविषयक केलेल्या कल्पनेनुसार आर्यांच्या देवसमुहात अनेक देवतांचा समावेश झाला होता. आर्यांनी उषेसारख्या स्त्री देवतेची स्तुती केली होती हे वेदांतील अनेक सुक्तांवरून दिसून येते. 'कोणत्याही देवाला स्त्री -तत्वाशिवाय पूर्णत्व येत नाही असे आर्यांनी मानले होते'. अर्धनारीनटेश्वर ही कल्पनादेखील त्यातूनच निघालेली आहे.
2. विद्वत्ता ; गार्गी आणि मैत्रेयी सारख्या महिलांना विद्वान आणि तत्त्वज्ञ म्हणून मानले गेले ज्यांनी बौद्धिक वादविवाद आणि प्रवचनांमध्ये सक्रियपणे भाग घेतला. ऋग्वेदात अनेक स्त्री द्रष्ट्यांचा (ऋषिकांचा) उल्लेख आहे ज्यांनी स्तोत्रे रचली, अध्यात्मिक आणि साहित्यिक परंपरांमध्ये त्यांनी महत्वाची भूमिका बजावली .
3. स्वायत्ता : वैदिक कालखंडात (1500 BCE - 600 BCE) स्त्रियांना लक्षणीय स्वायत्तता लाभली आणि त्यांनी सामाजिक, बौद्धिक आणि आध्यात्मिक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावल्या:
- 4 . विवाह आणि सामाजिक स्थिती: स्त्रियांना कौटुंबिक आणि सामाजिक निर्णय प्रक्रियेत भाग घेण्याची परवानगी होती आणि स्वयंवर परंपरेद्वारे त्यांचे जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य होते.
- 5 . विधी आणि धार्मिक प्रथा: अध्यात्मिक विषयांमध्ये स्त्रियांना वारंवार समान मानले जात असे आणि पुरुषांच्या बरोबरीने धार्मिक संस्कारांमध्ये भाग घेतला जात असे. संस्कार, गाणी आणि मौखिक परंपरा जपण्यासाठी त्यांचे योगदान संस्कृतीच्या जडणघडणीसाठी आवश्यक होते.

वेदोत्तर काळात महिलांच्या भूमिकेतील बदल (Changes in Women Role in Post Veda Period)

उत्तर-वैदिक कालखंड (इस. पूर्व 600 ते इस. 200)या काळात विकसित होत असलेल्या सामाजिक संरचनांमुळे स्त्रियांच्या भूमिकांमध्ये हळूहळू बदल होत गेले. श्रेणीबद्ध जातिव्यवस्था आणि पितृसत्ताक निकषांचा उदय स्त्रियांच्या शिक्षण आणि धार्मिक प्रथांवरील प्रवेशास प्रतिबंधित करू लागला. मनुस्मृती सारख्या ग्रंथात स्त्रियांच्या दुय्यमपणावर आणि पुरुषांच्या अधिकार आणि सत्तेवर जोर देण्यात आला आहे.या ग्रंथात स्त्रियांची भूमिका प्रामुख्याने घरगुती क्षेत्रात मुली, पत्नी आणि माता म्हणून मांडली आहे. मनुस्मृतीमुळे धार्मिक आणि बौद्धिक कार्यात महिलांचा सहभाग कमी झाला आणि त्यांची भूमिका केवळ घरगुती जबाबदाऱ्यांपुरती मर्यादित झाली.

जैन - बुद्ध काळ आणि महिला (Jainism-Buddhism Period and Women)

जैन धर्म कालखंडाचा (इसपूर्व 6 वे शतक) विचार केल्यास जैन धर्माच्या मूळ तत्वानुसार स्त्री आणि पुरुषांना समान मानले गेले. त्यामुळे स्त्रियांना त्याकाळी समानतेचा दर्जा होता. जैन धर्मात स्त्रीला मोक्ष प्राप्तीचा अधिकार आहे ती शिक्षण आणि अध्यात्मिक मार्गावर पुरुषांइतकीच सक्षम मानली जाते. भगवान ऋषभनाथांनी स्त्रियांना 64 कला शिकवल्या होत्या पण पारंपारिक समाजात काही वेळा स्त्रियांच्या भूमिकांमध्ये मर्यादा येतात. तरीही पहिले तीर्थंकर ऋषभनाथ यांनी त्यांच्या मुलींना (ब्रह्मी आणि सुंदरी) भाषा आणि कलांचे शिक्षण दिले. त्यावेळेस स्त्रियांच्या शिक्षणाला महत्त्व मिळाले. जैन परंपरेत स्त्रिया साध्वी (भिक्षुणी) म्हणून महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. श्वेतांवर पंथात साध्वी मोठ्या प्रमाणात आहेत.

बौद्ध धम्म कालखंडाचा विचार केल्यास बुद्धांचा काळ इसवी सन पूर्व 6 वे ते 5 वे शतक हा होय. यामध्ये सिद्धार्थ गौतम बुद्ध यांचा जन्म, ज्ञान प्राप्ती आणि धम्माची शिकवण ज्याने वैदिक परंपरेला आणि कर्मकांडाला आव्हान दिले, या गोष्टींचा समावेश होतो. बौद्ध धम्माचा प्रारंभिक विस्तार इसवीसन पूर्व 5 वे ते 3 रे शतक या दरम्यान झाला. बुद्धांच्या मृत्यूनंतर सम्राट अशोकाने (इसवीसन पूर्व 3 रे शतक) बौद्ध धम्माचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार केला, त्यासाठी आपली मुलगी संघमित्रा व मुलगा महेंद्र यांना विदेशात धम्म प्रसारासाठी पाठविले. या द्वारे त्यांनी जगाला अहिंसेचा, शांतीचा, समतेचा आणि माणुसकीचा मार्ग दाखविण्यात मोलाचे योगदान दिले .

बुद्ध काळातील स्त्रियांना समानतेचा अधिकार होता. स्त्रियांना भिक्षुणी बनण्याची अनुमती होती. आपल्या बुद्धी आणि कौशल्याच्या बळावर त्या स्थवीर किंवा मठाधीश बनू शकत होत्या. त्या स्वतःचे व्यवहार स्वतःच करू शकत होत्या. विवाहित, अविवाहित, विधवा आणि वेश्या या सुद्धा भिक्षुणी बनू शकत होत्या. त्यामुळे पुन्हा एकदा स्त्री सन्मानाने जगू लागली होती असे दिसते.

गुप्त काळात महिलांची भूमिका (Role of Women in Gupt Period)

गुप्त साम्राज्य (सुमारे इसविसन 320 ते 550) हा काळ बहुतेक वेळा "सुवर्ण युग" म्हणून ओळखला जातो, परंतु स्त्रियांसाठी, तो पुढील निर्बंधांचा कालावधी मानला जातो . काही अपवाद वगळता स्त्रियांसाठी औपचारिक शिक्षणाचा प्रवेश केवळ उच्चभू कुटुंबांपुरताच मर्यादित झाला. या काळात सुशिक्षित स्त्रियांचे साहित्यिक संदर्भ कमी झाले. बाल विवाह अधिक प्रचलित झाला, ज्यामुळे महिलांच्या वैयक्तिक विकासाच्या संधी कमी झाल्या.

गुप्तकालीन महिला सामाजिकदृष्ट्या पितृसत्ताक व्यवस्थेमुळे घराच्या चौकटीत बंदिस्त झाल्या. त्या काळात लवकर विवाह, सती प्रथा आणि हुंडा यांसारख्या प्रथा होत्या, पण प्रभावतीगुप्तसारख्या काही स्त्रियांनी राजकीय क्षेत्रात मोठे स्थान मिळवले, तर काही महिला कलाकार, व्यापारी आणि कारागीर म्हणूनही काम करत होत्या. या समाजात पुरुषसत्ताक व्यवस्था होती त्यामुळे महिलांना वडिलांच्या, पतीच्या आणि मुलांच्या आज्ञा पाळणे अपेक्षित होते.

मध्ययुगीन काळात महिलांची भूमिका (Role of Women in Medieval Period)

मध्ययुगीन कालखंड (सुमारे इ.स. 6 वे ते 1500 वे शतक) विदेशी आक्रमणे, राजकीय अस्थिरता आणि सामाजिक बदलांमुळे महिलांच्या भूमिकांमध्ये महत्त्वपूर्ण परिवर्तन आले. प्रतिबंधित सामाजिक भूमिका जसे पर्दा आणि जौहारची प्रथा उदयास आली, ज्यामुळे स्त्रियांच्या गतिशीलता आणि स्वायत्ततेवर बंधने आली. सार्वजनिक जीवनात मर्यादित सहभागासह महिलांच्या भूमिका मुख्यत्वे घरगुती क्षेत्रापुरत्या मर्यादित झाल्या. सतीसारख्या प्रथांमुळे त्यांचा जीवना जगण्याचा नैसर्गिक हक्कच हिरावल्या गेला. या निर्बंधांना न जुमानता, रजिया सुलताना, चंद बीबी यांनी राज्य सांभाळले तर भक्ती कवी मीराबाई आणि सुफी परंपरेतील महिला संत यांसारख्या व्यक्तींनी सामाजिक नियमांना आव्हान देत आपली क्षमता अधोरेखित केली.

इसवीसनाच्या अकराव्या शतकापासून भारतावर पुन्हा मुसलमानांनी स्वान्या केल्या. या स्वान्याचा परिणाम जनसामान्यांवर झाला तसा स्त्री स्वातंत्र्यावरही झाला. मुसलमान राज्यकर्त्यांनी हिंदू मुलींना व हिंदू स्त्रियांना आपल्या जनानखाण्यात ओढून घेण्याचा सपाटा लावला. मुसलमानांच्या स्वान्या आणि अंमल भारत वर्षात सुरू झाल्यापासून स्त्रियांच्या सामाजिक जीवनाला उतरती कळा लागली. कित्येक घरांतून पडदा पडती सुरू झाली आणि उजळ माथ्याने समाजात वावरण्याची मोकळीक स्त्रियांना राहिली नाही. राज घराण्याची संबंधित असलेल्या मुली व स्त्रिया यांना शिक्षण स्वातंत्र्य असावे त्याशिवाय त्यांच्यामध्ये शूर, योद्धा, कवियत्री आणि कुशल शासक झाल्या नसत्या. झाशीची राणी लक्ष्मीबाई. दुर्गावती. राणी चन्नम्मा. अहिल्याबाई होळकर. उमाबाई दाभाडे, पद्मिनी. कृष्णा कुमारी आदींचा विचार केला तर रुढींच्या पाशातून त्या मुक्त होत्या असे दिसते.

शिवकालखंड व महिला (Shivaji Period and Women)

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळामध्ये मातोश्री जिजाबाईंनी जरी त्यांना सांभाळले असले तरी शहाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर जिजाबाई सती जाण्यासाठी सिद्ध झाल्या होत्या.

जनतेच्या आग्रहावरून शिवबाचे ध्येयपूर्तीसाठी आणि मराठी राज्यासाठी त्यांना सती जाण्यापासून परावृत्त केल्याची स्वतंत्र नोंद आहे. यावरून असे लक्षात येते की शिवकालात स्त्री विषयक बंधनांना सैल करण्यात आले होते तरीही ही सैलता केवळ राजघराण्यापूर्ती मर्यादित होती उर्वरित महिलांसाठी ही नव्हती.

पेशवाईचा कालखंड व महिला (Peshwa Period and Women)

पेशवे काळात स्त्रियांच्या शिक्षणावर बंदी होती. त्या बंदिस्त जीवन जगत होत्या. वेदाध्ययन, धार्मिक संस्कार, ज्ञानार्जन यापासून त्या काळात स्त्रीला वंचित ठेवले होते. ब्राह्मणी धर्मात कर्मकांडांचा सुळसुळाट झाला होता. बालविवाह, बाल-जठर विवाह सहज होत असत. नवरा प्रौढ आणि नवरी मुलगी बालिका असे. पेशव्यातील काही महत्त्वपूर्ण व्यक्तींचे विवाह असेच झाले. नाना पेशवे, गोपाळराव पटवर्धन, महादजी शिंदे आदींचे विवाह याच पद्धतीने झाले. राजघरातील स्त्रिया समारंभपूर्वक सती जात असत. पुढे इसवी सन 1818 मध्ये पेशवाई गेली इंग्रजी राजवट आली तरी समाजमन काही बदले नाही. इंग्रजी राजवटीला वैचारिक संक्रमणाचा काळ समजले जात असले तरी या काळातही स्त्रियांच्या शिक्षणाचा आणि मानसिक विकासाचा अभाव आढळतो या काळातील स्त्रिया बंदिस्तच होत्या.

नवी जाणीव नवा विचार आणि महिला (New Awareness-New Thoughts and Women)

पश्च्यात्य शिक्षण, इंग्रज व अन्य परकीय राजकर्त्यांची सैन्य व शस्त्र शक्ती, नवनवीन यंत्राचा शोध, औद्योगीकरण, आधुनिक विचार इत्यादीमुळे भारतातील काही पुढाऱ्यांना, समाजसेवकांना हजारो वर्षांच्या गुलामीची जाणीव झाली. स्त्री हक्काविषयी जागृती होऊ लागली. या विचारांचा परिपाक म्हणजे स्त्रियांच्या बाबतचे निर्बंध हळूहळू सैल होत गेले आणि स्त्री शिक्षणाचा आणि राजकारणातील त्यांच्या सहभागाचा पुरस्कार केला गेला. यामुळे सावित्रीबाई फुले आणि फातिमा या शिकू व शिक्षण देऊ शकल्या.

स्त्रियांचा चळवळीतील सहभाग (Women Participation in Movements)

इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून भारताला स्वतंत्र करण्यासाठी जे जे संग्राम झाले त्यात स्त्रियांनी सुद्धा भाग घेतला. इसवी सन 1921 च्या असहकाराच्या लढ्यात, 1930 च्या मिठाच्या सत्याग्रहाच्या वेळी काढलेल्या दांडी मोर्चाच्या वेळी, 1932 च्या सविनय कायदेभंगाच्या लढ्यात, 1942 च्या भारत छोडो चळवळीत हजारो स्त्रियांनी भाग घेतला व स्वातंत्र्य प्राप्तीमध्ये योगदान दिले.

निष्कर्ष (Conclusion)

1. वैदिक आणि तात्विक परंपरेतील प्रमुख भूमिका: स्त्रिया बौद्धिक वादविवाद आणि अध्यात्मिक पद्धतींमध्ये सक्रियपणे गुंतलेल्या आहेत, त्यांचे योगदान सुरुवातीच्या ग्रंथांमध्ये ओळखले गेले आहे आणि त्यांचे मूल्य आहे.
2. आयुर्वेद आणि आरोग्यसेवेमध्ये योगदान: दाई, हर्बल औषध आणि समुदाय आरोग्य सेवेमध्ये महिलांचे कौशल्य तसेच पारंपारिक औषधांची त्यांना जाण होती हे दर्शवते.
3. शास्त्रीय कला आणि साहित्यातील नेतृत्व: महिलांनी नृत्य, संगीत आणि भक्ती कविता, सांस्कृतिक आणि अध्यात्मिक परंपरांना आकार देण्यासारख्या क्षेत्रात कार्य केले.
4. पितृसत्ताक संरचनेचा प्रभाव: पितृसत्ताक नियमांच्या वाढीमुळे महिलांची सामाजिक- सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि राजकीय अशा सर्वच क्षेत्रात उपेक्षा व्हायला लागली व त्यांना समाजात दुय्यम स्थान प्राप्त झाले.
5. संधीचे सोन : संधी मिळाली तर स्त्रिया कोणत्याही क्षेत्रात आपले कर्तृत्व गाजवू शकतात हे आधुनी समाजातील स्त्रीने दाखवून दिले आहे.
6. भारतीय संविधानाचे योगदान: भारतीय संविधानाने समता, स्वतंत्र, बंधुता आणि न्याय या मुल्यांचा स्वीकार केला. सर्वच क्षेत्रात महिलांनाही पुरुषांच्या बरोबीचा दर्जा दिला . त्यामुळे महिला प्रगतीची उच्च शिखरे गाठत आहेत.

थोडक्यात, भारताच्या प्राचीन ज्ञान प्रणालींचा अभ्यास करतांना हे लक्षात येते की पारंपारिक भारतीय ज्ञान प्रणालींना आकार देण्यात आणि प्रसारित करण्यात महिलांनी महत्वाची भूमिका बजावली आहे. त्यांचातील बौद्धिक सामर्थ्य, विविध कलागुण आणि सांस्कृतिक वारसा पुढे नेण्याची क्षमता, प्रसंगी राज्यकारभार करणे, आंदोलनात सहभागी होणे या गोष्टी त्यांची क्षमता व योगदान प्रदर्शित करतात.

संदर्भ

1. डॉ बाबर, सरोजिनी (1968) स्त्री शिक्षणाची वाटचाल . महाराष्ट्र शिक्षण संचालनालयाचे प्रकाशन, मुंबई
2. Ramanujan, A.K. (1994) Speaking of Siva. Penguin book.
3. Doniger, w. (2005) The Rigved and Anthology. penguin classic
4. वाडेकर, देविदास (1974) मराठी तत्वज्ञान महाकोश, पुणे
5. Nambiar, P.R. (2019) Ayurveda for women: a modern guide to traditional wisdom. Sambhala publications
6. Kapoor, R.(1993).The Social History Of Women In India, Oxford University.
7. Bannerji, A. (2010) The Role of Oral Traditions in Reconstructing Women's History. University of Calcutta Press.
8. Altekar A. S. (1938). Position Of Women In Hindu Civilization From Prehistoric Times To The Present. Motilal Banarasidas Publication New Delhi.
9. Singh, R. (2018). Ayurveda and Women's Role. Jaipur: Heritage Publishers.
10. Narayan, S. (2010). Women in Indian Knowledge Traditions. New Delhi: Academic Press.
11. Suman and Garima Tomar (2025), A Research Paper- 'Role Of Women In Traditional Indian Knowledge System', Jagannath University Journal Of Research And Review, Vol. 1
12. लांजेवार, डॉ ज्योती (2005). भारतीय समाज आणि स्त्री. सुगावा प्रकाशन, पुणे.